

ВСТЪПЛЕНИЕ

Николай Вуков

Едва ли би било преувеличено да се каже, че анализите за изключителните личности и героичното в културата заемат водещо място в развитието на редица дисциплини в областта на хуманитарните и социалните науки. От идеите на Хегел за великите мъже като върхови проявления на духа и теорията на Карлайл за героите и героическото в историята, през възгледите на Спенсър за това, че героите са продукт на своите общества и на социалните обстоятелства, до теорията на Кембъл за превъплъщенията на героя като носещ модел във всички култури – фигурата на изключителната личност и съсредоточието от смисли, с които тя е натоварена, се оказва ключ за разбирането на човешките общества както в миналото, така и в съвременността. Пътят на героя – от света на ежедневието в този на изключителното и свръхчовешкото, и неговото победно завръщане в света на простосмъртните не само бележи преодоляването на изпитания и посвещаването, но също задава модели за идентификация, формира сюжети и разкази, организира представата за света и времето. Посредством функцията си на събирателен образ, около който са центрирани основни събития от живота на общността, героят концентрира върху себе си значими места в колективната памет, служи като опорен пункт в идеите за приемственост и поколенческа трансмисия, а почитта към него обхваща и поддържа основни общностни ценности и идеали.

Разбира се, освен събирателен образ, героят същевременно е и обобщаваща категория, доколкото зад него можем да различим както митологични фигури и персонажи от словесния фолклор, исторически личности и значими образи от миналото, така и политически фигури, литературни персонажи или образи от съвременната популярна култура. Терминът е многопластов, колкото разнолики са и проявленията на героя в културата. Нещо повече, героят не само има хиляди лица (по думите на Кембъл), но и сам е изтъкан от пластове, раздиран е от противоречия, преживява метаморфози, довеждащи го понякога до неузнаваемост. Героят (или по-скоро героите) са различни и променящи се във всяка култура, тяхното присъствие и смисъл варират в различни исторически периоди и социокултурни контексти: ако се позовем на популярната фраза, всяка култура има своите герои. Променливи се също и начините на осмисляне на героичното – като поведение, като послание, като модели за подражание. Представите за героите зависят от конкретния социокултурен и политически контекст и от отношението към миналото, към което те принадлежат. Независимо от промените и разнообразните проявления, които имат, фигурите на героите запазват обаче важна функция във всяка една култура, така и свойството си да пренасят в себе си следи от предишни културни пластове, от историята и паметта на всяка общност. С други думи, без да изчерпва или ограничава техните значения, култът към героите в модерната епоха има своите корени в култа към светците и към мъчениците от късната Античност и Средновековието, по същия начин, както в

съвременни представи за лобно място и героична смърт може да открием теми и мотиви, отвеждащи към дълбока древност.

Специфичните функции на героя и ролята, която героичните образи имат за поддържането на общностна памет и идентичност предлагат благодатна възможност за културноисторически и етнологички проучвания – както с оглед на разнообразните проявления, наративни и визуални превъплъщения на героите в традиционната култура, така и с оглед на промените, настъпващи с представите за героичното в модерните и съвременните общества. Създаването на национални държави и свързаните с това разкази за миналото на нацията не само отварят нова страница в представите за героичното и полагат основите за нов обществен пантеон на специалните мъртви, но също задават различни ориентири за почит и възпоменаване на героите, организират по нов начин обществените пространства и календари, задействат процеси на мемориализация на локално и национално ниво, въвеждат различен набор от ритуални форми за влизане в контакт с героите. Монументалните превъплъщения на героите – феномен, намерил повсеместно разпространение в различни краища на света през ХХ в., преначертава героичните топографии и увековечава епизоди от героичните биографии посредством пространствени индикатори – родни места на героите, места на подвига, лобни места и пр. А доколкото тези героични пейзажи зависят от промените в политическия и социален контекст, трансформациите в пространството (както също на календарите и ритуалните практики) на свой ред повлияват върху представите за героите, върху усилването или отслабването на тяхната роля в колективната памет.

През „дългия XIX век“ и през „ерата на крайностите“, както Хобсбаум определя предходното столетие, динамиката на обществено-политическите промени обуславя непрекъснато преформулиране на обществените пантеони, на множество разнопосочни политики на помнене, практики на възпоменаване и процеси на забора. В модерната епоха схващанията за героите и за тяхното значение за национални и локални общности се превръщат в обект на непрестанно преосмисляне в зависимост от нови исторически събития, държавни политики и форми на управление. За България това е ясно открито особено в десетилетията след Освобождението, когато се изграждат основите на националния пантеон, след това през периода след 1944 г., когато в него настъпват значителни пренареждания в резултат от налаганите от комунистическия режим политики на памет и през годините след 1989 г., когато тези политики и свързаните с тях мемориални и възпоменателни практики са подложени на преоценка. Промени в възгледите за героичното и техните възпоменания зависят също от цял ред други фактори, сред които взаимодействието между религиозни и светски форми на възпоменание, акцентите в схващанията за нация и национална идентичност, вътрешните йерархии в героичния пантеон (напр. наличието или по-скоро отсъствието на жени героини, на представители на национални малцинства и пр.). Освен в плана на официално провежданите политики, изграждането и поддържането на места на памет за национално значими личности и събития има специфични проекции върху живота на локалните общности, а анализът на тези места предоставя ценно свидетелство за начините, по които различни

индивиди, групи и поколения помнят своето минало, как променят своето отношение към едни или други героични фигури, какви смисли придават на свързаните с тях репрезентации и възпоменателни практики.

Настоящият брой на сп. „Българска етнология“ има за цел да представи основни аспекти и тенденции в осмисляне на героичното, с акцент върху начините, по които „най-героичното българско време“ – периодът на национално-освободителните борби, оставя следи в колективната памет посредством паметници, музейни репрезентации и чествания на героите от тази епоха. Подготвен в рамките на проект „Следите на героичното време: места на памет, свързани с националноосвободителните борби (1867 – 1878)“ (с подкрепата на Фонд „Научни изследвания“ към Министерство на образованието и науката), броят включва текстове на членове на работния екип, както и на външни автори, работещи по тази проблематика. Предложените статии са посветени на различни аспекти в осмислянето на героичното от етнологка гледна точка: актуализирането на местни легенди и медийни интерпретации във връзка с честване на Априлското въстание (Н. Ненов); взаимодействието между история, мит и фолклор в образа на един най-известните герои от въстанието – Иван Боримечката (К. Панайотов); съдържателните и функционални аспекти на историческите възстановки, възпоменаващи националноосвободителните борби (Св. Казаларска); символичните действия и церемониалния мизансцен на церемонията „вечерна заря-проверка“ (Гр. Григоров); развитието и съвременните функции на мемориалните обекти в местността „Паметниците“ при Свищов (И. Великов); променящите се акценти във възпоменанията на Христо Ботев през призмата на изградените в негова чест паметници (М. Ангелова); съхраняваните в българските музеи оръжия на революционери и ролята им за поддържане на „големите исторически разкази“ (Р. Рошкева). Рубриката с отзиви и рецензии представя наскоро публикувани в България изследвания по героична тематика – за превъплъщенията на образа на героя в различни култури, за смислите на героичното тяло в старозаветните текстове, за съдбата на монументалните репрезентации на герои от периода на социализма и за особеностите в представянето на националното в съвременните музеи. Вярваме, че предложените текстове ще предизвикат вниманието на читателите и ще стимулират по-нататъшни проучвания по тази проблематика.